“SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDA IJTIMOIY-FALSAFIY QARASHLARNING BADIIY IFODASI

Farg‘ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti

Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili yo‘nalishi

3-kurs talabasi

Jamoldinova Gulchehra Shuhratjon qizi

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonining ijtimoiy-falsafiy qatlamlari syujet, obraz va poetik detal birligida tahlil etiladi. Iskandar obrazida hukmdorlik va ma’rifat, adolat va siyosiy qudrat, g‘alaba va insoniy mas’uliyat orasidagi ziddiyatlar yoritiladi. Iskandar va Doro munosabati, donishmandlar bilan muloqot, Ya’juj va Ma’jujga qarshi bunyod etilgan devor hamda tobutdan chiqarilgan qo‘l motivlarining ramziy vazifasi izohlanadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, poetik va talqiniy yondashuv uyg‘unlashtirilib, dostonning bosh mezoni hukmdorning cheksiz qudrati emas, balki uning adolat, ilm va foniylik haqidagi idrokida namoyon bo‘lishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Saddi Iskandariy, Iskandar, Doro, adolat, davlat, hukmdor, ma’rifat, ijtimoiy mas’uliyat, ramz, foniylik, badiiy tafakkur

Annotation: This article examines the social and philosophical ideas of Alisher Navoi’s “Saddi Iskandariy” through plot, characterization, and poetic detail. It explores the tension between political power and knowledge, victory and moral responsibility, and justice and authority in the image of Iskandar. Special attention is paid to the Doro episode, philosophical dialogues, the wall built against Gog and Magog, and the motif of the ruler’s empty hand. The analysis argues that the poem evaluates sovereignty primarily through ethical responsibility and awareness of human finitude.

Keywords: Alisher Navoi, Saddi Iskandariy, Iskandar, justice, governance, knowledge, philosophical poetry, symbolism, mortality

Аннотация: В статье исследуется художественное выражение социально-философских идей в поэме Алишера Навои «Садди Искандари». Рассматриваются нравственные противоречия власти, связь справедливости и знания, эпизод противостояния Искандара и Дария, диалоги с мудрецами, символика стены и мотив пустой руки правителя. Делается вывод, что критерием истинного величия в поэме становится не масштаб завоеваний, а нравственная ответственность и осознание бренности земной власти.

Ключевые слова: Алишер Навои, Садди Искандари, Искандар, справедливость, власть, знание, философская поэма, символ, бренность

Alisher Navoiy “Xamsa”sining yakuniy va eng ko‘lamli dostoni bo‘lgan “Saddi Iskandariy”da tarixiy-afsonaviy hukmdor haqida so‘z yuritishdan ko‘zlangan maqsad birgina jahongirlik voqealarini tartib bilan hikoya qilish emas. Asar markazida jamiyat qanday boshqarilishi, hukmdorning kuchi qaysi mezon bilan baholanishi, insonning bilim oldidagi mas’uliyati va dunyoviy saltanatning qayerda chegaralanishi kabi savollar turadi. Shoir ana shu mavhum tushunchalarni qahramonning qarori, suhbat, jang, safar, hikoyat va ramziy detal vositasida jonlantiradi. Shuning uchun dostonning falsafiy mazmunini uning badiiy shaklidan ajratish mumkin emas: biror davlat haqidagi qarash muayyan voqea bilan, axloqiy hukm esa o‘quvchi ko‘z oldida kechadigan tanlov bilan isbotlanadi [1].

Sharq xamsanavisligida Iskandar mavzusi Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy ijodi orqali boy an’anaga ega edi. Navoiy shu an’anani o‘zlashtirib, Iskandar siymosiga turkiy badiiy tafakkurning ijtimoiy-axloqiy ehtiyojlari asosida murojaat qiladi. Qadimgi Makedoniya hukmdori haqidagi tarixiy xotira, Iskandar Zulqarnayn atrofida shakllangan musulmon Sharqi rivoyatlari hamda Qur’ondagi Zulqarnayn qissasi bir-biriga yaqin, ammo aynan bir xil bo‘lmagan manbalardir. Dostonni tarixiy Aleksandr tarjimayi holining she’riy takrori deb qabul qilish ana shu farqni ko‘rmaslikka olib keladi. Asarda Iskandar – tarixdan olingan belgilarni o‘zida saqlagan, biroq shoirning adolatli hokimiyat haqidagi idealini ham mujassamlashtirgan badiiy qahramondir [2; 6].

Dostonning sarlavhasi – “Iskandar devori” – asar markazida aynan bunyodkorlik va himoya g‘oyasi turishini oldindan sezdiradi. Devor oddiy me’moriy inshoot emas; u kuchning mazlumni asrash uchun safarbar etilishi, tartibsizlik va zo‘ravonlikka qarshi jamoaviy xavfsizlik o‘rnatilishi haqidagi timsoldir. Bu jihatdan Navoiy sarlavhani g‘olibning nomi bilan emas, uning jamiyat hayotida qoldirgan amali bilan bog‘laydi. Tarixiy xotirada qo‘shin va fathlar ulug‘lanishi mumkin; shoir nazarida esa davlat qudratining chin qiymati xalqqa qanchalik osoyishtalik berishi bilan o‘lchanadi. Devordagi po‘lat va toshdan muhimroq ma’no – nohaqlik oldida befarq turmaslikdir [1].

Iskandar obrazining dastlabki o‘ziga xosligi shohlik martabasini shaxsiy imtiyoz emas, zimmasiga yuklangan burch deb anglashi bilan belgilanadi. Navoiy hukmdorni qudratga erishgan odam sifatida emas, qudratidan qanday foydalanishini har safar namoyon etib boradigan inson sifatida sinaydi. Bunda “odil shoh” tushunchasi hukmdor haqida oldindan berilgan yorliq vazifasini bajarmaydi: qahramonning har bir siyosiy qarori mazkur fazilatning qayta-qayta tekshiriladigan maydoniga aylanadi. Adolatning badiiy ifodasi ham shunda: shoir “adolat yaxshi” degan umumiy pand bilan chegaralanmay, uning qaysi sharoitda iroda va mas’uliyat talab qilishini voqealar dinamikasida ko‘rsatadi. So‘nggi navoiyshunoslik tadqiqotlarida ham Iskandar timsolining komil inson va odil hukmdor konsepsiyasi bilan bog‘liqligi alohida qayd etiladi [3; 4].

Iskandar bilan Doro o‘rtasidagi ziddiyat badiiy qarama-qarshilikning muhim vositasidir. Mazkur epizodda ikki shaxs bahsidan ko‘ra hokimiyatga ikki xil munosabat to‘qnashadi: biri saltanatni qadr-qimmatining mutlaq dalili deb bilishga moyil, ikkinchisi esa hokimiyatni aql va mas’uliyat mezonida tutishga intiladi. Navoiy Doro timsolini faqat yengilgan raqib maqomida qoldirmaydi; shohlik da’vosining o‘zi adolat bilan tasdiqlanmasa, uning beqarorligi bilinib qolishini ko‘rsatadi. Shunday qilib, jang lavhalarining ma’no doirasi harbiy ustunlikdan oshib ketadi: ular siyosiy g‘urur va axloqiy mezon o‘rtasidagi ichki konfliktni ochadi. G‘alaba qahramonni buyuk qilmaydi; g‘alabadan keyingi munosabat uning ruhiy qiyofasini belgilaydi [1; 2].

Dostonning shohlik haqidagi qarashlari zulm va adolatni shunchaki qarama-qarshi qo‘yishdan kengroqdir. Zulm davlat tuzilishining tashqi nuqsoni emas, hokim o‘zini qonun va axloqdan baland qo‘ygan paytda yuzaga keladigan ruhiy xastalik sifatida anglashiladi. Adolat esa faqat jazolashda tenglik yaratish emas; u zaifning haqqini himoya qilish, maslahatga quloq tutish va o‘z manfaatini umumiy manfaatdan ustun qo‘ymaslikni ham talab qiladi. Shu o‘rinda shoirning ijtimoiy tafakkuri qahramon ruhiyati bilan birlashadi: odil tuzumni barpo etish uchun avvalo adolatga bo‘ysunadigan inson zarur. Demak, siyosiy masala axloqiy takomil muammosiga ulanadi; davlatning baxti shohning vijdonidan mustaqil holda tasavvur qilinmaydi [1. 125–128; 4].

Iskandarning donishmandlar bilan muloqotlari dostonning falsafiy tuzilishini kengaytiradi. Arastu va boshqa hikmat ahli bilan munozaralar hukmdor qalbida tug‘ilgan savollarning badiiy ko‘rinishidir. Shoir hukmdorni hamma narsani oldindan biladigan qahramon qilib bermaydi; uning savol berishi, maslahat izlashi va bilimga ehtiyoj sezishi ruhiy yuksaklik sifatida tasvirlanadi. Bu o‘rinda jahongirlikning g‘alabaga qaratilgan tashqi harakati bilan tafakkurning anglashga qaratilgan ichki harakati yonma-yon keladi. Iskandar qancha ko‘p yurt ko‘rsa, olamning murakkabligini shuncha ko‘p anglaydi; ilm manzil emas, uning doimiy yo‘ldoshiga aylanadi. Bilimga tayanmagan hokimiyat tasodifiy kuch, hikmat bilan cheklanmagan kuch esa xavfli ehtirosdir [1; 2].

Bunday suhbatlar dostonda syujetni to‘xtatib qo‘yadigan nazariy izoh emas. Aksincha, ular tashqi voqea natijasida yuzaga kelgan savolni umumlashma darajasiga olib chiqadi. Bir tomonda safar, hukm, g‘alaba, murosa kabi amaliy jarayonlar kechadi; ikkinchi tomonda ularning sababi va oqibati haqida fikr yuritiladi. Shu tariqa Navoiy badiiy va falsafiy nutq o‘rtasida jonli aloqani saqlaydi. Iskandar – savol beruvchi, donishmand – unga kengroq istiqbol ochuvchi suhbatdosh; o‘quvchi esa bu munozarada tayyor hukm emas, fikrlash usulini ko‘radi. Poetik kompozitsiyaning mazkur xususiyati ijtimoiy g‘oyani didaktik shiorga aylanishdan saqlab turadi.

Dostonning makon tasviri ham falsafiy mazmun tashiydi. Qahramonning olis o‘lkalarga yurishi inson bilimi hamda siyosiy qudratining chegarasini kengaytirganday

tuyuladi, biroq har bir yangi manzil yangi noma’lumlikni ochadi. Olam bir qo‘l bilan egallanadigan sodda hudud emas, turli xalqlar, odatlar va sinovlardan iborat murakkab borliqdir. Navoiy safar motivi orqali “boshqani anglash” masalasini ham ko‘taradi. Yurtlar o‘rtasidagi farqni faqat bo‘ysundirish vositasiga aylantirgan hukmdor buyuk bo‘lolmaydi; o‘zgacha dunyoni ko‘rib, tajriba orttirgan, o‘rgangan va xulosa chiqargan kishi shohlik mas’uliyatiga yaqinlashadi. Jahongirning yo‘li shu tariqa ma’rifat yo‘liga aylantiriladi.

Ya’juj va Ma’juj bilan bog‘liq epizodda ijtimoiy mas’uliyat g‘oyasi yanada ravshanlashadi. Devor qurish voqeasi Qur’ondagi Zulqarnayn haqidagi rivoyat bilan mazmuniy aloqaga ega; ammo Navoiy uchun mazkur motivning badiiy vazifasi uning tarixiy tafsilotlaridan muhimroqdir [6]. Devor xavf qarshisida yolg‘iz hukmdorning shon-shuhratini namoyish etmaydi; u jamoa manfaatiga xizmat qilgan mehnat, muhandislik tafakkuri va mudofaa g‘oyasining birlashuviga aylanadi. Shuning uchun bu lavhada kuch bilan birga aql, himmat va el osoyishtaligi haqidagi qarashlar ham ko‘rinadi. Tarixiy rivoyat badiiy fikrga aylangan sari Iskandar nomi mustamlakachilikni emas, himoya qilish mas’uliyatini anglatuvchi timsol sifatida o‘qiladi [1].

Iskandar devorining estetik mohiyati uning qarama-qarshi ikki belgini mujassamlashtirishidadir. Bir jihatdan devor to‘siq: xavfni to‘xtatadi, vayronkor harakatga chegara qo‘yadi. Ikkinchi jihatdan u imkoniyat: himoyalangan hududda tinch mehnat, ilm va ijtimoiy hayot davom etishi mumkin. Shoirning falsafiy talqinida haqiqiy qudrat boshqalarga qo‘rquv solish bilan emas, ularni qo‘rquvdan xalos etish bilan o‘lchanadi. Bu ma’no zamonaviy siyosiy terminlar yordamida izohlanishi mumkin, ammo asarga bugungi tuzumlar haqidagi tayyor nazariyalarni ko‘chirib qo‘yishdan ehtiyot bo‘lish kerak. “Saddi Iskandariy” avvalo XV asrning diniy-axloqiy dunyoqarashi va Sharq adabiy an’anasidagi shohlik ideali negizida yaratilgan badiiy doston hisoblanadi.

Shoirning badiiy mahorati hukmdor obrazini mutlaq xatosiz idealga aylantirmasdan, uni mohiyatan sinovga ochiq qoldirishida ham ko‘rinadi. Davlatni boshqarish bilan bog‘liq har bir masala xudbin istak, g‘urur, g‘alabaga berilish ehtimoli bilan hamrohlik qiladi. Iskandar shu ehtimollardan yuksala olgani sayin ma’naviy qiyofasi boyiydi. Agar hukmdor

fazilatlari faqat ulug‘lovchi sifatlar bilan sanalganida, qahramon jonli badiiy obraz emas, maqtovlar to‘plamiga aylanardi. Navoiy esa Iskandarning buyukligini turli vaziyatlarga joylashtirish orqali tasdiqlaydi: uning qarorlari oqibatga ega, maslahati zarur, xalq bilan aloqasi bor, umriga esa chegara qo‘yilgan. Qahramonning aynan shu insoniy cheklanganligi idealning ishonarliligini oshiradi.

Dostonning ijtimoiy qatlamida xalq manfaati bilan hukmdor sha’ni o‘rtasidagi nisbat hal qiluvchi o‘rinda turadi. Shoir saltanatni hukmdorning xususiy mulkiga aylantirib talqin etmaydi. Elning osoyishtaligi, mashaqqatining yengillashishi va zulmdan xoli hayotga intilishi shohlik faoliyatining mezonini tashkil etadi. Bu g‘oya nazariy mulohaza shaklida ham, qahramonning amaliy faoliyati ichida ham ifodalanadi. Mazkur ikki sathning bir-birini to‘ldirishi dostonning muhim poetik yutug‘idir: g‘oya voqeadan ajramaydi, voqea esa shunchaki sarguzasht darajasida qolmaydi. Navoiy siyosiy tafakkurining jozibasi ham shundan – u insoniy tajribada sinalgan adolatni badiiy hukmga aylantiradi.

Iskandarning dengiz tubini kuzatishi haqidagi lavhalar bilim va hayratning o‘zaro aloqasini ko‘rsatadi. Qahramon yer yuzining hududlarini egallash bilan kifoyalanmay, ko‘zga ko‘rinmas olam sirlariga ham qiziqadi. Dengiz tubi bu yerda insonning o‘zi bilgan makondan tashqaridagi noma’lum dunyoning badiiy muqobilidir. Ammo sirni bilishga intilish ham qudratning cheksizligini isbotlamaydi; aksincha, borliq inson idrokidan kengligini sezdiradi. Dostonning falsafiy muvozanati shunday quriladi: ilm insonni yuksaltiradi, lekin yetuk ilm o‘z chegaralarini tan olishni ham o‘rgatadi. Bu qarash hukmdor kamoloti bilan olimning ma’naviy kamtarligi o‘rtasida yaqinlik hosil qiladi [1].

Asarning eng kuchli ma’no burilishlaridan biri Iskandar vafoti bilan bog‘liq epizoddir. Sharq rivoyatlarida hukmdor o‘limidan so‘ng bir qo‘li tobutdan chiqarib qo‘yilishi orqali uning bu dunyodan hech narsa olib ketolmagani eslatiladi; Navoiy talqinida ham bu motiv saltanatning foniyligi haqidagi xulosani kuchaytiradi [1]. Bir umr hududlarni kengaytirgan qo‘l oxir-oqibat bo‘sh qoladi. Bu detal uzun pandga ehtiyoj qoldirmaydi: keng olamni egallash istagi bilan hech narsani olib ketolmaslik o‘rtasidagi

ziddiyat bir ko‘rinishda jamlanadi. Iskandarning buyukligi endi fathlar sonida emas, o‘z umrining chegarasini anglash imkoniyatida sinovdan o‘tadi.

Mazkur epizod dostonning boshlanishida ko‘tarilgan hokimiyat muammosiga yakuniy javob beradi. Hokimiyat – o‘tkinchi, adolat – insoniyat xotirasida qoladigan ma’naviy mezon. Moddiy qudratning so‘nishi odil amalning qadrini pasaytirmaydi; aksincha, uni mustaqil qadriyat sifatida yuzaga chiqaradi. Shu sabab “Saddi Iskandariy”ni hukmdorlarning ulug‘lanishi haqidagi asar sifatida emas, hokimiyatni axloqiy javobgarlikka bo‘ysundirgan badiiy-falsafiy mushohada sifatida o‘qish asosliroqdir. Shoir hukmdorni kuchsizlantirmaydi, kuchni ma’naviy maqsad bilan chegaralaydi. Foniylik haqidagi yakun xulosasi esa bu cheklovni tashqi majburlash emas, borliq qonuniyati sifatida taqdim etadi.

Dostonning badiiy tili ham ijtimoiy mazmunni tashishda faol ishtirok etadi. Mubolag‘a hukmdor qudrati tasvirini kengaytirsa, tazod shu qudratning zaif nuqtasini ochadi; hikmatli umumlashmalar tarixiy voqeadan insoniy qoida chiqaradi. “Devor” va “qo‘l” kabi predmetli detallarning yirik falsafiy ramzga aylanishi Navoiy poetikasining o‘ziga xos xususiyatidir. Iskandar va donishmandlar suhbatlarida savol-javobga tayangan nutq fikrni bosqichma-bosqich rivojlantiradi, jang va safar sahnalarida esa voqeaviy sur’at kuchayadi. Muallifning uslubiy mahorati ushbu har xil nutq shakllarini yagona bosh g‘oya – komil hokimiyat faqat adolat va ma’rifat bilan mumkinligi haqidagi qarashga bo‘ysundira olishidadir.

Shuni ham unutmaslik kerakki, “Saddi Iskandariy”ning bugungi dolzarbligini baholash asarni zamonaviy davlat boshqaruvi qo‘llanmasiga aylantirishni anglatmaydi. Dostondagi adolat, maslahat, jamoa oldidagi burch, mehnatni qadrlash va kuchni himoya vazifasiga bo‘ysundirish haqidagi fikrlar zamonaviy o‘quvchi uchun axloqiy muloqot imkoniyatini yaratadi. Biroq ularni XV asrning siyosiy, diniy va poetik tafakkuridan ajratib talqin qilish tarixiy aniqlikka putur yetkazadi. Ilmiy tahlilning vazifasi – dostonni hozirgi tushunchalarga majburan moslashtirish emas, uning o‘z ichki mantig‘ini ochib, qaysi masalalari bugun ham insonni o‘ylashga undashini ko‘rsatishdir.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash mumkinki, “Saddi Iskandariy”da ijtimoiy-falsafiy qarashlar alohida pandlar yig‘indisi sifatida emas, Iskandar obrazining ma’naviy evolyutsiyasi, Doro bilan ziddiyat, hikmat ahli bilan suhbat, devor bunyodkorligi va o‘lim ramzi orqali yaxlit tizimga aylanadi. Dostonning bosh ma’no harakati kuchdan mas’uliyatga, fathdan bunyodkorlikka, shon-shuhratdan foniylik idrokiga tomon yo‘nalgan. Shu bois Navoiy Iskandari faqat dunyoni egallagan shoh emas, dunyo oldida javob bera oladigan hukmdor timsoli sifatida qadrlanadi. Asarning abadiy badiiy qiymati ana shu g‘oyaning dramatik voqealar, ramziy detallar va falsafiy suhbatlar vositasida ishonarli ifodalanishidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy A. Saddi Iskandariy // Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. – 11-jild. – Toshkent: Fan, 1993.

2. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. 1-kitob: darslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018.

3. Xujaeva Sh. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni muqaddimasida dunyo obrazi va komil inson konsepsiyasi // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. – 2026. – DOI: 10.67227/5y59tc39.

4. Alibekov Sh.S., Muhiddinov M.Q. “Saddi Iskandariy” dostonida komil inson va adolatli hukmdor talqini. – 2026. – Zenodo. – https://zenodo.org/records/19381790.

5. Mavlonov A.X. “Saddi Iskandariy” dostonida to‘y, bazm va musiqa bilan bog‘liq terminlarning qo‘llanilish xususiyati // Axborotnoma. – 2020. – 6-son (124/2). – DOI: 10.59251/2181-1296.v6.1242.1511.

6. Qur’oni karim. Kahf surasi, 83–98-oyatlar (Zulqarnayn qissasiga doir matn).